

MARIA KOMPOWSKA¹

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie

*Działalność społecznych opiekunów zabytków w świetle
akt archiwalnych Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
z lat 1945–1990*

WSTĘP

Akta archiwalne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wytworzone w latach 1945–1990 zostały podzielone na dwie części, które uporządkowano niezależnie od siebie, w dwóch różnych terminach. Pierwszą część uporządkowano w 1990 r., nadając przy numeracji teczek jedynekę rzymską, natomiast drugą – w roku 2002, nadając przy numeracji teczek rzymską dwójkę. Podział ten, po analizie akt, okazał się zupełnie przypadkowy i wynikał raczej z braku możliwości uporządkowania wszystkich akt w jednym czasie. Dokumentacja aktowa z lat 1945–1990 zgodnie z zaleceniami Archiwum Państwowego w Szczecinie jest stopniowo, od 2019 r. przekazywana do Archiwum Państwowego. Artykuł niniejszy omawia jedynie te teczki aktowe, których tytuł wskazuje, że ich zawartość dotyczy społecznych opiekunów zabytków. W innych teczkach, dotyczących poszczególnych zabytków, także zdarzają się dokumenty dotyczące społecznej opieki nad zabytkami. W niniejszym artykule jako przykład zaprezentowany zostanie jeden taki dokument. W części teczek aktowych, których numeracja zawiera jedynekę rzymską, nie ma teczek dotyczących społecznej opieki nad zabytkami, oprócz dwóch o sygnaturze I 323 (*Informacje społecznych opiekunów zabytków dotyczące niektórych zabytków województwa szczecińskiego, 1988, 4 strony, sygn. 6171 w AP Sz-n*) oraz o sygnaturze I 272 (*Wykaz miejsc zabytkowych o znaczeniu krajowym, wykazy zabytków nieruchomych z terenu gm. Cedynia, Dobra Nowogardzka i Dobrzany, wykaz obiektów zabytkowych dla Społecznych Opiekunów Zabytków PTTK, 1987, 13 stron, sygn. 6115 w AP Sz-n*) przekazanych już do Archiwum Państwowego w Szczecinie. Akta z dwójką rzymską zawierają takich teczek sporo, zakwalifikowanych zarówno do działu zabytków nieruchomych, jak i archeologicznych. Spośród nich jednateczka, o sygnaturze II8 (*Społeczna opieka nad zabytkami (ogólne), 1956, 1959, 1961, 1963-1974, 1976, 1977, 278 stron, sygn. 5756 w Ap Sz-n*), jest

¹ Maria Kompowska – archiwistka, kierowniczka archiwum zakładowego w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Szczecinie.

już przekazana do Archiwum Państwowego. Artykuł niniejszy omawia zawartość jedynie tych teczek, których nie przekazano jeszcze do Archiwum Państwowego, gdyż te przekazane są na razie niedostępne, będąc w opracowaniu pracowników AP.

OBOWIĄZUJĄCE AKTY PRAWNE

Akta dotyczące działalności społecznych opiekunów zabytków, będące w zasobie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, powstały w latach 1955–1974, kiedy to obowiązywały inne niż teraz akty prawne. Pierwszym z nich było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami (Dz. U. 1928 nr 29 poz. 265), w którym nie było wzmianki o społecznych opiekunach zabytków. Dopiero zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 20 grudnia 1954 r. w sprawie społecznych opiekunów nad zabytkami (M. P. 1955 nr 18 poz. 189) upoważniło Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze do powoływania społecznych opiekunów zabytków w ramach swoich zadań statutowych. Miało się to odbywać w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Zarządzenie to wymienia również zakres obowiązków społecznego opiekuna zabytków architektury i archeologii. Miał on zawiadamiać wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz prezydium właściwej rady narodowej o zagrożeniu zabytku powierzonego jego opiece i przedstawiać swoje propozycje jego zabezpieczenia, przeciwdziałać niszczeniu zabytku w sposób bezpośredni lub z pomocą odpowiednich służb, a także popularyzować wiedzę o nim. Natomiast ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. 1962 nr 10 poz. 48) poświęca już cały rozdział XII opiece społecznej nad zabytkami. Pojawia się tam stwierdzenie, że społeczna opieka nad zabytkami ma być „wyrazem troski społeczeństwa o pamiątki przeszłości”. Ustanawia się w niej również odznakę „Za opiekę nad zabytkami”, która może być nadawana przez Ministra Kultury i Sztuki „osobom zasłużonym w społecznej opiece nad dobrami kultury lub w działalności konserwatorskiej”. Przepisy szczegółowe do tej ustawy zostały zawarte w zarządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 r. w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (M. P. 1963 nr 17 poz. 97). Zarządzenie to powtarza zakres czynności powierzonych społecznym opiekunom zabytków podkreślając, że „obejmuje on udzielanie pomocy organom służby konserwatorskiej”. Pojawia się tu stwierdzenie, że „w razie odbywania podróży na zlecenie konserwatora opiekunowi przysługuje zwrot kosztów podróży oraz diety w wysokości i na zasadach ustalonych dla pracowników państwowych”. Przedstawiona

jest też procedura ustanawiania społecznych opiekunów zabytków, która miała przebiegać w następujący sposób. Kandydat na opiekuna zgłasza się do zarządu właściwego okręgu PTTK, a zarząd wpisuje kandydata na listę opiekunów, po uzyskaniu zgody właściwego konserwatora. Wojewódzki konserwator zabytków wyrażając zgodę określa zabytek lub grupę zabytków powierzonych jego opiece. Następnie zarząd okręgu PTTK zawiadamia kandydata o wpisaniu na listę opiekunów, a odpisy zawiadomienia przesyłane są do wiadomości do prezydium gromadzkiej i powiatowej rady narodowej oraz do konserwatora zabytków. Osobne zarządzenie zostało poświęcone odznace „Za opiekę nad zabytkami” (zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 października 1963 r. w sprawie ustalenia wzoru odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, trybu jej nadawania oraz sposobu jej wręczania i noszenia M. P. 1963 nr 90 poz. 425). Ważnym rozporządzeniem było również rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 12 kwietnia 1963 r. w sprawie nagród za znaleziska i wykopaliska archeologiczne (Dz. U. 1963 nr 21 poz. 111), które przewidywało nagrody pieniężne lub dyplomy w zależności od tego, czy znalezisko posiadało wartość materialną, czy tylko wartość historyczną. Miały być one przyznawane przez prezydium wojewódzkich rad narodowych na wniosek konserwatora zabytków, a decyzja o ich przyznaniu miała być podjęta w ciągu 6 miesięcy od daty zgłoszenia znaleziska.

DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNYCH OPIEKUNÓW ZABYTEKÓW W ŚWIETLE AKT ARCHIWALNYCH

Teczki będące przedmiotem niniejszego opracowania, zawierające akta dotyczące działalności społecznych opiekunów zabytków można podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich to teczki o kolejnych numerach archiwalnych, począwszy od numeru II 89 aż do numeru II 101. Zostały one przypisane do działu zabytków nieruchomości. Zawierają głównie akta z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Są to w przeważającej większości powołania na stanowisko społecznego opiekuna wydane przez Okręgową Komisję Opieki nad Zabytkami Ziemi Szczecińskiej Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, podpisane przez przewodniczącego tej komisji oraz wiceprezesa Zarządu Okręgu PTTK. Zawierają one imiona i nazwiska oraz adresy osób powoływanych, a także nazwy zabytków wraz z podaniem miejscowości, w których się znajdują. Zdarzają się także tzw. opiekunowie zbiorowi (np. drużyna harcerska lub jednostka wojskowa). W takim przypadku wymieniony został opiekun zbiorowy, czasem wraz z nazwiskiem ich przedstawiciela (np. drużynowego).

Analizując ww dokumenty można zauważyć, że w omawianych latach często opieką obejmowane były zabytki średniowieczne (miejskie mury obronne wraz bramami i basztami, fary miejskie i kaplice). Zdarzają się też dokumenty powierzające te same zabytki kilku różnym osobom, co może wynikać z faktu, iż z różnych powodów rezygnowali oni z pełnienia swoich funkcji. Podkreślić jednak trzeba, że równie często jak zabytki średniowieczne, opieką obejmowane były także obiekty późniejsze. Była to np. zabudowa mieszkalna miasteczek, ale także pałace i dwory wraz z parkami dworskimi oraz pomnikowymi drzewami. Osobną grupę stanowiły grodziska i cmentarzyska archeologiczne. Opiekunami zostawały przeważnie osoby mieszkające w miejscowości, gdzie znajdował się zabytek, lub w najbliższej okolicy. Tytuły teczek sugerują podział dokumentów ze względu na miejsce położenia zabytku, powiatami, który rzeczywiście ma tu zastosowanie. Wewnątrz teczek jednak nie ma już żadnego porządku, co trzeba będzie zmienić przed oddaniem akt do Archiwum Państwowego. Pośród jednorodną zawartością teczek zdarzają się inne dokumenty takie jak np. protokół z posiedzenia organizacyjnego Oddziałowej Komisji Opieki nad Zabytkami w Gryficach z 1969 r., w teście dotyczącej powiatu gryfickiego, czy informacja na temat stanu zabytków w miejscowościach Chełm Dolny i Warnice przesłana w 1956 roku przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Warnicach do wojewódzkiego konserwatora zabytków, wraz z informacją kto został powołany na społecznego opiekuna zabytków, w teście dotyczącej powiatu chojeńskiego. W trakcie porządkowania zawartości omawianych teczek dokumenty te zostaną zapewne przełożone w inne miejsce.

Druga grupa teczek to teczki o kolejnych numerach archiwalnych, od numeru II 323 do numeru II 327. Akta te zostały przypisane do działu zabytków archeologicznych, ich tytuły sugerują, że dotyczą tego rodzaju zabytków. Jednak z wyjątkiem teczki o numerze II 327, której zawartość dotyczy nagród za znaleziska (tak jak sugeruje tytuł), teczki w tej grupie akt dotyczą zabytków nieruchomości. Przy porządkowaniu akt, tytuły będą więc musiały być skorygowane. Akta te zostały uporządkowane powiatami, ze względu na miejsce znajdowania się poszczególnych zabytków, po kilka powiatów w jednej teście. Wszystkie zostały wytworzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. W tej grupie znajdują się już dokumenty odzwierciedlające działalność społecznych opiekunów zabytków. Jak wynika z dokumentów, w zdecydowanej większości aktywność swoją wykazują osoby, które opiekują się zabytkami średniowiecznymi (głównie miejskimi murami obronnymi). Dotyczy to takich miasteczek jak Chojna, Gryfice, Star-

gard czy Trzebiatów. Sporo korespondencji dotyczy również fary miejskiej w Gryficach. Akta te zawierają przeważnie pisma kierowane do władz lokalnych i wojewódzkiego konserwatora zabytków wskazujące na zły stan zachowania poszczególnych elementów murów (bramy i baszty, odcinki murów) oraz sugerujące sposoby przeprowadzenia remontu lub renowacji tych obiektów. Najbardziej aktywny w tej grupie jest społeczny opiekun zabytków murów obronnych w Stargardzie, który walcząc o ochronę powierzonego mu obiektu, kierował pisma nie tylko do wojewódzkiego konserwatora zabytków, ale też do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej, Koła Przewodników PTTK (będącego użytkownikiem jednej z baszt) i Wojewódzkiej Spółdzielni Spożywców „Społem”, która posiadała swoje tereny tuż przy murach obronnych. Bardzo aktywny był też społeczny opiekun kościoła Mariackiego w Gryficach. Jak wynika z treści bogatej korespondencji zaczął swoją działalność tuż po II wojnie światowej, zaraz po przybyciu do Gryfic. Współpraca z pierwszym powojennym wojewódzkim konserwatorem zabytków układała mu się bardzo dobrze. Podobnie było z jego następcą. Za swoje zaangażowanie i zasługi nadano mu srebrną odznakę „Za opiekę nad zabytkami”. Korespondencja dotyczy jednak okresu późniejszego (1971 rok), kiedy to wojewódzkim konserwatorem zabytków była już kolejna osoba. Z pism kierowanych do różnych instytucji (administrator parafii, straż pożarna, prokurator powiatowy, a także Minister Kultury i Sztuki) wynika, że tym razem współpraca z wojewódzkim konserwatorem nie układa mu się wcale. Krytycznie też ocenia podejmowane przez niego decyzje. Z obszernego pisma skierowanego do ministerstwa wynika, że, jego zdaniem, konserwator zabytków nie zajmuje się ochroną zabytków, a ich niszczeniem. Próbuje w ten sposób wpłynąć na zmianę podjętych już decyzji dotyczących architektury i wyposażenia kościoła farnego w Gryficach. W tej grupie dokumentów znajdują się również pojedyncze pisma dotyczące innych zabytków, z terenu różnych powiatów, jak np. pismo z 1972 roku wystosowane przez Okręgową Komisję Opieki nad Zabytkami Ziemi Szczecińskiej Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego do wojewódzkiego konserwatora zabytków w sprawie zniszczenia przez pracowników PGR zabytkowej drewnianej bramy we wsi Upadły, stanowiącej część starej zagrody. Warto podkreślić, że społeczni opiekunowie zabytków zwracali również uwagę na najbliższe otoczenie zabytków oraz ich zaśmiecone wnętrza. Przykładem może tu być pismo drużyny harcerskiej z 1969 r. z Gryfic, w którym krytykowano pomysł umieszczenia koszy na śmieci, przeznaczonych dla okolicz-

nych mieszkańców, tuż przy baszcie obronnej stojącej nad samą Regą. Do pisma załączono rysunek, na którym w sposób obrazowy oddano wygląd baszty wraz z okalającymi ją śmietnikami i rozsypanymi wokół śmieciami. W grupie tych dokumentów umieszczone zostały również pisma i wnioski osób lub instytucji nie będących społecznymi opiekunami, a jedynie zainteresowanych losem wybranych obiektów. Przykładem może być tutaj pismo z 1967 roku opisujące wrażenia z wycieczki zorganizowanej przez koło ZMS Zarządu Portu w Szczecinie do ogrodu dendrologicznego w Przelewicach. Z opisu tego wynika, że obiekt jest całkowicie zaniedbany i zarośnięty, egzotyczne gatunki roślin przyćmione przez rodzime chwasty, a znajdujące się na jego terenie budowle zrujnowane. Innym ciekawym przykładem jest pismo skierowane przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej – Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki do wojewódzkiego konserwatora zabytków w 1965 r. dotyczące sgrafitta ściennego przedstawiającego słonia, znajdującego się na bocznej ścianie jednej z kamienic stojących przy rynku w Trzebiatowie. Sugeruje ono przeprowadzenie remontu obiektu oraz umieszczenie stosownej tablicy informacyjnej.

Trochę inną zawartość posiadateczka o sygnaturze II 327. Znajduje się tam korespondencja dotycząca dwóch znalezisk archeologicznych (łodzi dębani z Kamienia Pomorskiego i sześciu siekier krzemienianych z młodszej epoki kamienia z Warnołęki koło Nowego Warpna), oraz przyznania ich znalazcom nagród, zgodnie z rozporządzeniem z 1963 r. Co ciekawe, jak wynika z korespondencji, znalazca krzemianych siekier otrzymał nagrodę za swoje znalezisko dopiero po swojej pisemnej interwencji w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W teczce tej znalazło się również pismo Ministerstwa Kultury i Sztuki z 1965 roku skierowane do wojewódzkiego konserwatora zabytków dotyczące niszczenia grodziska położonego w miejscowości Płoty w powiecie łobeskim, a w dalszej części poświęcone również odczuwalnemu brakowi stałej opieki konserwatorskiej nad zabytkami archeologicznymi w województwie szczecińskim.

Przykładem teczki aktowej, w której znajdują się dokumenty wytworzone przez społecznego opiekuna zabytków, a nie posiadającej w tytule takiej sugestii, jest teczka o sygnaturze I 835 dotycząca kaplicy templariuszy w Rurce. Teczka ta zawiera dwustronicowy dokument pochodzący z 1987 r. będący wypełnionym formularzem zatytułowanym „Informacja społecznego opiekuna zabytków”. Na drugiej stronie formularza społeczny opiekun umieścił opis złego stanu zachowania obiektu, a także opis prób wpłynięcia na zarządcę obiektu (dyrektora

miejscowego PGR), by zadbał o ten cenny zabytek. Pierwotnie teczka ta zawiera tylko ten dokument, ale w trakcie porządkowania kolejnej partii akt, została połączona z innymi aktami dotyczącymi kaplicy templariuszy w Rurce i przekazana w 2022 roku do Archiwum Państwowego w Szczecinie (*Rurka gm. Chojna kaplica templariuszy (korespondencja, umowa, kosztorysy), 1976, 1977, 1987, 1990, 23 strony, sygn. 6461 w AP Sz-n*).

PODSUMOWANIE

Akta archiwalne wojewódzkiego konserwatora zabytków dotyczące działalności społecznych opiekunów zabytków są mało obszernym zbiorem i oddają działalność społecznych opiekunów zabytków w sposób jedynie wrywkowy. Wiele spraw nie ma urzędowego dalszego ciągu (brak dokumentów odzwierciedlających sposób załatwienia danego problemu). Może to wynikać z tego, że, z powodu bardzo niestarannego uporządkowania akt o sygnaturach poprzedzonych dwójką rzymską, reszta akt dotycząca tego tematu znajduje się być może w innych teczkach, i odnajdzie się w trakcie sukcesywnego porządkowania zbioru. Może to też częściowo wynikać z faktu, że społeczni opiekunowie zabytków głównie kierowali swoją korespondencją bezpośrednio do Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, które mogło następnie kontaktować się z wojewódzkim konserwatorem zabytków np. tylko telefonicznie. Prawdopodobnie obszerny zbiór dokumentów dotyczących działalności społecznych opiekunów znajduje się w zbiorze akt archiwalnych Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, do którego na pewno przesyłane były roczne sprawozdania z działalności tych osób. W omawianym zbiorze znajduje się tylko jedno takie sprawozdanie. Opisywane dokumenty natomiast oddają ducha tamtych czasów, co widać chociażby w podkreślaniu w wielu miejscach słowiańskości naszych terenów i znajdujących się na nich zabytków.

Akta wojewódzkiego konserwatora zabytków dotyczące działalności społecznych opiekunów zabytków, które są jeszcze przechowywane w urzędzie, będą dopiero porządkowane i prawdopodobnie ich układ w obrębie teczek, jak i tytuły samych teczek, będą zmieniane. Dlatego też opisując poszczególne dokumenty nie podawano szczegółowej ich lokalizacji, gdyż ta na pewno zostanie zmieniona.

BIBLIOGRAFIA:

Zbiór akt archiwalnych dotyczących działalności społecznych opiekunów zabytków:

- II 89 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Chojna 1956–1972
- II 90 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Choszczno 1962–1974
- II 91 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Goleniów 1962–1971
- II 92 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Gryfice 1955–1971
- II 93 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Gryfino 1963–1972
- II 94 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Kamień Pomorski 1965–1974
- II 95 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Łobez 1963–1974
- II 96 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Myślibórz 1956–1968
- II 97 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Nowogard 1962–1968
- II 98 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Pyrzyce 1965–1973
- II 99 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Trzebiatów 1966–1975
- II 100 Społeczni Opiekunowie Zabytków pow. Stargard Szczeciński (wykaz zabytków w Stargardzie i powiecie stargardzkim i społeczni opiekunowie) 1962–1974
- II 101 Społeczni Opiekunowie Zabytków miasto i pow. Szczecin 1965–1975
- II 323 Społeczna opieka nad zabytkami Zabytki archeologiczne Goleniów Choszczno Chojna 1955–1972
- II 324 Społeczna opieka nad zabytkami pow. Gryfice (korespondencja, zdjęcia, szkice, notatki, zaświadczenia) 1962–1972
- II 325 Społeczna opieka nad zabytkami pow. Pyrzyce, Nowogard, Myślibórz, Łobez, Kamień Pomorski, Gryfino (korespondencja) 1965–1972
- II 326 Społeczna opieka nad zabytkami pow. Wolin, Szczecin, Stargard Szcz. (korespondencja, sprawozdania, zdjęcia, szkice, wykazy) 1964–1973
- II 327 Społeczna ochrona zabytków archeologicznych Nagrody za znaleziska 1963–1972
- I 835 Rurka gm. Chojna kaplica templariuszy 1987

AKTY PRAWNE:

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami (Dz. U. 1928 nr 29 poz. 265)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 20 grudnia 1954 r. w sprawie społecznych opiekunów nad zabytkami (M. P. 1955 nr 18 poz. 189)
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. 1962 nr 10 poz. 48)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (M. P. 1963 nr 17 poz. 97)
- Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 października 1963 roku w sprawie ustalenia wzoru odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, trybu jej nadawania oraz sposobu jej wręczania i noszenia (M. P. 1963 nr 90 poz. 425)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 12 kwietnia 1963 roku w sprawie nagród za znaleziska i wykopaliska archeologiczne (Dz. U. 1963 nr 21 poz. 111).